

**Deskundigheidsbeoordeling
en methodieken**
Vluchtelingenkinderen in de kinderopvang

Deskundigheidsbevordering en methodieken

Vluchtelingenkinderen in de kinderopvang

Inhoud

Voorwoord	4
Inleiding	5
1 Deskundigheidsbevordering voor medewerkers in de kinderopvang	6
1.1 Omgaan met diversiteit en cultuursensitieve communicatie	8
Cursussen en trainingen	8
Schriftelijk materiaal	8
1.2 Werken met vluchtelingenkinderen	9
Cursussen en trainingen	9
Schriftelijk materiaal	10
1.3 Omgaan met trauma en traumasensitief werken	10
Cursussen en trainingen	10
Schriftelijk materiaal	11
1.4 NT2/meertaligheid	11
Cursussen en trainingen	11
2 Methodieken en programma's voor het werken met vluchtelingenkinderen en hun ouders	13
2.1 Omgaan met diversiteit in de groep	15
2.2 NT2/meertaligheid	15
2.3 Ontwikkelingsstimulering	16
Centrumgerichte programma's	16
Gezinsgerichte ontwikkelingsstimulering en ouderbetrokkenheid	18
2.4 Opvoedingsondersteuning	19

Voorwoord

Uit landelijke peilingen van Sardes en Sociaal Werk Nederland blijkt dat zowel gemeenten als kinderopvangorganisaties worstelen met adequate educatieve opvang voor jonge vluchtelingenkinderen (0–4 jaar). Het gaat zowel om vragen van financiële en organisatorische aard als om inhoudelijke vragen over deze groep kinderen en hun ouders.

Vier organisaties, **Sardes, Sociaal Werk Nederland, het Nederlands Jeugdinstituut en Pharos**, hebben de handen ineen geslagen en een consortium gevormd. Met subsidie van het Kinderopvangfonds ondersteunen zij kinderopvangorganisaties en gemeenten bij het bieden van educatieve zorg en opvang aan vluchtelingenkinderen en hun ouders, zowel met als zonder status.

Om gemeenten, kinderopvangorganisaties, politiek en landelijke maatschappelijke organisaties handvatten te bieden bij het zorgen voor een goede start van vluchtelingenkinderen en hun ouders in Nederland, zijn in 2017 en 2018 de volgende activiteiten uitgevoerd:

- De vorming van een kennisplatform met relevante partners om uit te wisselen, af te stemmen en te delen.
- Een inventarisatie van knelpunten en behoeften van gemeenten en kinderopvangorganisaties.
- Het samenstellen van informatiebrochures en handreikingen.
- Het verzamelen van aanpakken en methodieken voor deskundigheidsbevordering in de kinderopvang.
- Regionale kenniskringen van gemeenten.
- Bijeenkomsten en trainingen voor de kinderopvang.
- Pilots ouderbetrokkenheid in de kinderopvang.
- Een helpdesk voor professionals uit de kinderopvang, zorg en gemeenten.

Deze brochure maakt deel uit van een reeks brochures die het consortium heeft uitgebracht. De andere brochures zijn:

- Ouderbetrokkenheid
- Anderstaligheid en opvallend gedrag van kinderen
- Achtergrond vluchtelingenkinderen

Inleiding

Medewerkers in de kinderopvang hebben in toenemende mate te maken met kinderen met een vluchtelingenachtergrond en hun ouders/verzorgers. Verschillen binnen deze groep zijn groot. Afkomstig uit diverse landen, van hoogopgeleid tot analfabeet, met verschillende ideeën over opvoeding, ontwikkeling en onderwijs van hun kinderen. Gemeenschappelijk is dat alle gezinnen migrant zijn en vaak traumatische gebeurtenissen hebben meegemaakt. Deze gezinnen moeten in Nederland een nieuw bestaan opbouwen, Nederlands leren en hun kinderen binnen de Nederlandse context opvoeden en voorbereiden op het onderwijs in Nederland.

Veel vluchtelingen beschikken over een grote veerkracht en het is van belang om deze te behouden en waar mogelijk te versterken. Voor kinderen geldt dat cohesie en steun binnen het gezin belangrijk zijn. Het opvoeden en opgroeien binnen twee culturen stelt ouders en jongeren vaak voor grote uitdagingen, dit geldt voor bijna alle vluchtelingenouders. Deze ouders willen graag zo snel mogelijk weer gewoon ouders zijn, maar moeten opnieuw hun weg vinden in een voor hen vreemde omgeving. Om de ontwikkeling van kinderen met een vluchtelingenachtergrond te steunen, te stimuleren en te voorkomen dat zij ontwikkelingsachterstanden oplopen is kwalitatief goede kinderopvang van groot belang. Kinderopvangmedewerkers dienen over de nodige kennis, vaardigheden en middelen/methodes te beschikken om tegemoet te komen aan de specifieke behoeftes van deze groep.

Vragen die kinderopvangmedewerkers in het omgaan met ouders en kinderen met een vluchtelingenachtergrond zijn bijvoorbeeld:

- Hoe communiceer ik met ouders die weinig of geen Nederlands spreken?
- Mogen kinderen in de groep wel of niet hun eigen taal met elkaar spreken?
- Hoe weet ik of een kind een ingrijpende gebeurtenis heeft meegemaakt? En hoe ga ik daarmee om?

Om antwoorden te vinden op dergelijke vragen zijn thema's waarop deskundigheidsbevordering wenselijk kan zijn: omgaan met diversiteit en cultuursensitief werken met ouders en kinderen; meertaligheid en het omgaan met taalproblemen; en signaleren en het omgaan met trauma. Binnen de opleidingen van kinderopvangmedewerkers komen deze onderwerpen niet of onvoldoende aan bod waardoor extra scholing nodig kan zijn. Er zijn diverse trainingen/cursussen beschikbaar die kinderopvangmedewerkers kunnen helpen in het werken met deze ouders en kinderen. In deze brochure vindt u een overzicht hiervan.

Om gericht de ontwikkeling van kinderen met een dreigende ontwikkelingsachterstand te stimuleren en ouderbetrokkenheid te vergroten zijn daarnaast diverse methodieken/programma's beschikbaar. Veel methodieken/programma's richten zich op een bredere doelgroep dan vluchtelingenpeuters, namelijk kinderen/gezinnen in achterstandssituaties of gezinnen met een migratieachtergrond. Hoewel er een relatief klein aanbod is dat zich specifiek richt op vluchtelingenpeuters en hun ouders zijn er veel overeenkomsten tussen de groepen (bijvoorbeeld het opvoeden van kinderen in een vreemd land, weinig of geen beheersing van de Nederlandse taal, onbekendheid met verwachtingen van het Nederlands onderwijs) waardoor het inzetten van deze programma's kan helpen om een dreigende ontwikkelingsachterstand bij de kinderen te voorkomen.

Voor wie is deze brochure?

De brochure is bedoeld voor pedagogisch medewerkers, hbo-coaches en managers in de kinderopvang. Maar ook medewerkers van andere instanties die te maken hebben met vluchtelingenkinderen kunnen er baat bij hebben.

Wat staat er in deze brochure?

Deze publicatie bestaat uit twee delen. Het eerste deel richt zich op deskundigheidsbevordering van de kinderopvangmedewerkers zelf en geeft een overzicht van cursussen, trainingen en materialen. Het tweede deel bestaat uit een overzicht van methodieken/programma's die ingezet kunnen worden in de voorschoolse periode om de ontwikkeling van kinderen gericht te stimuleren, ouderbetrokkenheid te vergroten en ouders te ondersteunen bij de opvoeding van hun kinderen in Nederland.

Hoofdstuk 1

Deskundigheids- bevordering voor medewerkers in de kinderopvang

In dit hoofdstuk wordt een overzicht geboden van beschikbare deskundigheidsbevordering voor het werken met kinderen en ouders met een vluchtelingenachtergrond.

Vragen vooraf

Om te bepalen welke cursus/training nodig is, is het goed om van tevoren binnen de organisatie stil te staan bij de volgende vragen:

- Hoe is de samenstelling van de groep? Hoeveel peuters met een vluchtelingenachtergrond zijn er? Wat is de afkomst en het opleidingsniveau van de ouders van deze kinderen? Welke talen spreken de ouders en de kinderen?
- Hebben de pedagogisch medewerkers ervaring met het werken met kinderen met een migratieachtergrond en hun ouders?
- Hebben de pedagogisch medewerkers al enige vorm van scholing op het terrein van bijvoorbeeld omgaan met diversiteit, ontwikkelingsstimulering, voor- en vroegschoolse educatie (vve) gehad?
- Wat zijn specifieke problemen waar pedagogisch medewerkers tegenaan lopen?
- Wat is het opleidingsbudget binnen de organisatie?

Onderwerpen

Het overzicht is ingedeeld aan de hand van de volgende onderwerpen:

- Omgaan met diversiteit en cultuursensitieve communicatie
- Werken met kinderen met een vluchtelingenachtergrond
- Omgaan met trauma en traumasensitief werken
- NT2/meertaligheid

Voor ieder onderwerp staat het beschikbare cursus/ trainingsaanbod en schriftelijk materiaal (in alfabetische volgorde van naam) kort beschreven: De naam, de primaire doelgroep, een korte beschrijving van de inhoud, en indien aanwezig een indicatie van de kosten¹ en contactinformatie. Na het overzicht bieden we een lijst met nuttige websites met informatie over het werken met vluchtelingen.

Het aanbod aan cursussen/trainingen en materiaal is divers. Er is aanbod met een vaststaande inhoud en vaststaand programma maar ook zijn er cursussen/workshops die op maat worden gegeven. Daarnaast is er schriftelijk materiaal dat los en vaak gratis te verkrijgen is.

Zoals in het overzicht te zien is zijn er vrij veel cursussen en materialen die primair voor leerkrachten zijn ontwikkeld. De inhoud hiervan is echter zodanig dat het aanbod ook bruikbaar is voor kinderopvangmedewerkers.

¹ Kosten zijn aan verandering onderhevig. De weergegeven kosten bieden daarom slechts een indicatie.

1.1 Omgaan met diversiteit en cultuursensitieve communicatie

Cursussen en trainingen

Communicatie met ouders

Doelgroep: Pedagogisch medewerkers
Vorm: Training
Inhoud: Inspiratie en praktische handvatten voor het versterken van de samenwerking en communicatie met ouders. Onderwerpen zijn onder meer op een positieve manier communiceren met ouders over de pedagogische aanpak op het kindcentrum, omgaan met lastige situaties in contact met ouders en omgaan met emoties in lastige situaties.
Kosten: Op aanvraag
Informatie: Ana del Barrio Training & Consultancy | www.anadelbarrio.nl | mail@anadelbarrio.nl | 071 5764091

Effectief communiceren

Doelgroep: Divers
Vorm: Training op maat
Inhoud: De training is onder meer gericht op bewustwording van de eigen culturele bril en op het leren herkennen van diverse patronen van communiceren.
Kosten: Op aanvraag
Informatie: Pharos Expertisecentrum gezondheidsverschillen | www.pharos.nl | training@pharos.nl | 030 2349800

Diversiteit en gelijkwaardigheid

Doelgroep: Kinderopvang medewerkers
Vorm: Training
Inhoud: Pedagogisch medewerkers en begeleiders leren om te gaan met verbondenheid in diversiteit. De training beoogt visie en competenties van medewerkers te bevorderen waarbij ze o.a. diversiteitsmethodieken leren toepassen.
Kosten: Op aanvraag
Informatie: Ana del Barrio Training & Consultancy | www.anadelbarrio.nl | mail@anadelbarrio.nl | 071 5764091

Schriftelijk materiaal

Ik ben ik en jij bent jij.

Opvoeden zonder vooroordelen in kindercentra

Doelgroep: Kinderopvangmedewerkers en kinderen in kinderopvang
Vorm: Methodiek en praktijkboek
Inhoud: Aan de hand van oefeningen voor beroepskrachten en activiteiten voor kinderen leren beroepskrachten en kinderen diversiteit in afkomst, sekse, handicap, leefvormen en opvoedingsstijlen waarderen.
Kosten: € 17,95
Informatie: Bureau Mutant | www.mutant.nl | Anke van Keulen | a.vankeulen@mutant.nl | 0317 844513

Samen verschillend:

Pedagogisch kader diversiteit in kindercentra

Doelgroep: Medewerkers kindercentra
Vorm: Boek en e-learning module
Inhoud: Werken met diversiteit in de kinderopvang. Ook de omgang met kwetsbare kinderen krijgt veel aandacht.
Kosten: Boek gratis downloadbaar via www.stichtingbkk.nl
 E-learning module € 20,- te bestellen via www.vyvoj.nl
Informatie: Bureau Mutant | 0317 844513

Ieder kind een eigen verhaal

(beknopte versie van Samen verschillend)

Doelgroep: Pedagogisch medewerkers en ouders
Vorm: Brochure
Inhoud: 'Ieder kind een eigen verhaal' is gebaseerd op 'Samen verschillend' en speciaal geschreven voor ouders en pedagogisch medewerkers om samen aan de slag te gaan met diversiteit. Het laat zien hoe je samen met verschillen kunt omgaan, hoe je overeenkomsten kunt benutten en hoe je met en van elkaar kunt leren.
Kosten: Gratis downloadbaar via www.stichtingbkk.nl
Informatie: Bureau Mutant | 0317 844 513

1.2 Werken met vluchtelingenkinderen

Cursussen en trainingen

Basistraining jonge nieuwkomers

Doelgroep: Pedagogisch medewerkers kinderopvang en leerkrachten onderbouw

Vorm: Driedaagse training (eventueel ook incompany)

Inhoud: Spelstimulering, interculturele communicatie, beginnende taalverwerving, voorspelbare dagstructurering.

Kosten: € 295,-

Informatie: IJsselgroep Educatieve Dienstverlening | www.ijsselgroep-ed.nl

Empowerend werken met vluchtelingen

Doelgroep: Professionals en vrijwilligers die werken met vluchtelingen (asielzoekers, vergunninghouders)

Vorm: Training van twee dagdelen (in company)

Inhoud: Wat is van belang voor de participatie van vluchtelingen en wat zijn werkzame elementen? Wat is 'empowered werken'? Hoe pak je dit tot nu toe aan? Wat werkt daarin? Wat is van belang bij intercultureel communiceren?

Kosten: Op aanvraag

Informatie: Movisie | Bora Avric & Jolanda Elferink | b.avric@movisie.nl | j.elferink@movisie.nl

Nieuwkomers 0-4 jaar

Doelgroep: Pedagogisch medewerkers die werken met nieuwkomers 0-4 jaar

Vorm: Cursus met twee bijeenkomsten en optioneel een intervisiebijeenkomst

Inhoud: Wat komt er allemaal kijken bij nieuwkomers en hoe ga je praktisch te werk? Onderwerpen o.a. aansluiten bij ontwikkelingsfasen van het kind, betrekken van ouders, monitoren van kinderen en signaleren van problemen.

Kosten: € 200,- per deelnemer

Informatie: Cedin | www.cedinonderwijs.nl | info@cedin.nl | 088 0200300

Trainingen 'Zorg voor vluchtelingen en asielzoekers'

Doelgroep: Divers

Vorm: Trainingen op maat

Inhoud: Voorbeelden van het aanbod: voorlichting geven aan vluchtelingenouders, hoe pak je dat aan? Een vluchtelingenkind in de klas: aandacht voor de sociaal-emotionele ontwikkeling en trainingen opvoeding en opvoedingsondersteuning in culturele context.

Kosten: Kosten en tijdsinvestering afhankelijk van vraag

Informatie: Pharos Expertisecentrum gezondheidsverschillen | www.pharos.nl | training@pharos.nl | 030 2349800

Vluchtelingenkinderen ondersteunen

Doelgroep: Divers

Vorm: Workshop (ook op maat)

Inhoud: De workshop biedt inzicht in mogelijke zorgsignalen en reacties op trauma, rekening houdend met ontwikkelingsfase van het kind en praktische handvatten voor ondersteuning van kinderen.

Kosten: Op aanvraag

Informatie: Het Lock | www.hetlock.nl | info@hetlock.nl

Werken met mensen met een vluchtelingenachtergrond

Doelgroep: (Zorg)professionals en vrijwilligers die werken met mensen met een vluchtelingenachtergrond

Vorm: E-learning

Inhoud: Kennis, nieuwe inzichten en informatie over werken met mensen met een vluchtelingenachtergrond. Thema's: elkaar echt begrijpen, laaggeletterdheid, psychische gezondheid, opvoeding en jeugd, gevoelige onderwerpen.

Kosten: Gratis

Informatie: Pharos Expertisecentrum gezondheidsverschillen | www.pharos.nl | pharosleerplatform.nl | 030 2349800

Schriftelijk materiaal

Draaiboek vluchtelingen kinderen bij ons op school

Doelgroep: Onderwijs
 Vorm: Digitale publicatie
 Inhoud: Praktische handreikingen en tips aan voor de eerste opvang van vluchtelingenkinderen.
 Kosten: Gratis downloadbaar
 Informatie: KPC groep | www.kpcgroep.nl | 073 6247247

Handreiking vluchtelingen kinderen in de klas

Doelgroep: Leerkrachten (ook voor andere doelgroepen bruikbaar)
 Vorm: Digitale publicatie
 Inhoud: Tips voor omgaan met vluchtelingen en links naar relevante informatie.
 Kosten: Gratis downloadbaar via www.pharos.nl
 Informatie: Pharos Expertisecentrum gezondheidsverschillen | www.pharos.nl | 030 2349800

Psychosociale ondersteuning vluchtelingenkinderen: handreiking voor leerkrachten

Doelgroep: Leerkrachten (ook bruikbaar voor pedagogisch medewerkers)
 Vorm: Digitale publicatie
 Inhoud: Informatie over vluchtelingen en praktische handvatten voor het herkennen en omgaan met problemen. Ook links naar andere nuttige informatie.
 Kosten: Gratis downloadbaar via www.arq.org
 Informatie: Arq psychotrauma expert groep | www.arq.org

Wereldreizigers: methode sociaal-emotionele ontwikkeling voor nieuwkomers op de basisschool

Doelgroep: Leerkrachten basisonderwijs
 Vorm: Docentenboek en werkbladen
 Inhoud: Uitgewerkte lessen rondom diverse thema's zoals: wie ben ik? Spel en spelen en feestdagen. Daarnaast ook actuele achtergrondinformatie over jonge nieuwkomers.
 Kosten: Docentenboek € 34,95
 Informatie: Pharos Expertisecentrum gezondheidsverschillen | www.pharos.nl | 030 2349800

1.3 Omgaan met trauma en traumasensitief werken

Cursussen en trainingen

Lesgeven aan getraumatiseerde kinderen

Doelgroep: Leerkrachten en andere onderwijsprofessionals
 Vorm: Workshop van twee dagen
 Inhoud: Kennis en handvatten om getraumatiseerde kinderen te ondersteunen. Onderwerpen o.a. verschillende soorten trauma, oorzaken en reacties, basis van traumasensitief werken en samenwerken met ouders.
 Kosten: Op aanvraag
 Informatie: Het Lock | www.hetlock.nl | 06 20823449

Lesgeven aan getraumatiseerde kinderen: een praktisch handboek voor basisonderwijs

Doelgroep: Leerkrachten en intern begeleiders
 Vorm: Handboek en incompany training aangepast aan de behoefte van deelnemers.
 Inhoud: Praktische kennis en vaardigheden om goed om te kunnen gaan met het vaak moeilijk te begrijpen gedrag van getraumatiseerde kinderen.
 Kosten: Boek € 32,50
 Kosten training op aanvraag
 Informatie: Cedin | www.cedinonderwijs.nl | info@cedin.nl | 088 0200300

Steun bieden aan vluchtelingenkinderen in primair onderwijs

Doelgroep: Leerkrachten van vluchtelingenkinderen (ook geschikt voor kinderopvangmedewerkers)
 Vorm: Online cursus met vier uur lesstof
 Inhoud: Stress bij kinderen en hoe daarmee om te gaan. De cursus bestaat uit verschillende onderdelen die flexibel en separaat van elkaar kunnen worden gevolgd. Onderwerpen o.a.: veiligheid vergroten, emoties hanteren, gedrag reguleren en ouders betrekken.
 Kosten: Gratis downloadbaar via www.augeo.nl
 Informatie: Augeo | www.augeo.nl | info@augeo.nl | 0343 536040

Trainingen over psychotrauma en ptss

Doelgroep: Niet-zorg professionals
 Vorm: Training op maat
 Inhoud: Voorbeelden van mogelijke onderwerpen: een vluchtelingenkind in de klas, omgaan met getraumatiseerde ouders.
 Kosten: Op aanvraag
 Informatie: Arq psychotrauma expert groep | www.academy.arq.org | info@academy.org | 020 6601970

Vluchtelingenkinderen ondersteunen

Doelgroep: Divers
 Vorm: Interactieve workshop; op maat aanbod ook mogelijk
 Inhoud: Achtergrondkennis over vluchtelingenkinderen; kennis over mogelijke zorgsignalen en reacties op trauma met aandacht voor verschillende ontwikkelingsfasen.
 Kosten: Op aanvraag
 Informatie: Het Lock | www.hetlock.nl | info@hetlock.nl

Schriftelijk materiaal

Kinderen met oorlogservaringen: handreikingen aan leerkrachten en ouders

Doelgroep: Leerkrachten en ouders
 Vorm: Digitale publicatie
 Inhoud: Informatie over normale en extreme reacties van kinderen op oorlogservaringen (leeftijden 2-5, 6-12, 13-18) en adviezen hoe ermee om te gaan.
 Kosten: Gratis downloadbaar
 Informatie: LOWAN | www.lowan.nl

1.4 NT2/meertaligheid

Cursussen en trainingen

Meertaligheid in de klas

Doelgroep: Leerkrachten en onderwijsassistenten primair onderwijs
 Vorm: Training van 1 dagdeel
 Inhoud: Training over hoe taalonderwijs aan NT2/vluchtelingenkinderen kan worden vormgegeven.
 Kosten: Op aanvraag
 Informatie: KPC groep | www.kpcgroep.nl | Marjan Maas | 06 51054341

Nieuwkomers en goed taalonderwijs

Doelgroep: Leerkrachten primair onderwijs
 Vorm: Cursus van twee bijeenkomsten en optioneel een intervisie bijeenkomst
 Inhoud: De volgende onderwerpen komen o.a. aanbod: NT2 didactiek, monitoren taalontwikkeling, taalvaardigheden en opbouw in vaardigheidsniveau.
 Kosten: € 200,- per deelnemer
 Informatie: Cedin | www.cedinonderwijs.nl | info@cedin.nl | 088 0200300

Starttraining NT2 peuters/onderbouw basisonderwijs

Doelgroep: Pedagogisch medewerkers en leerkrachten basisonderwijs
 Vorm: Training van 6 uur verspreid over 3 dagen (op maat aanbod mogelijk)
 Inhoud: O.a. informatie over NT2 en meertaligheid, leermiddelen voor NT2, Total Physical Response en woordenschatverwerving. Verdiepingsmodule aanwezig.
 Kosten: Op aanvraag
 Informatie: Het ABC | www.hetabc.nl | info@hetabc.nl | 020 7990010

Taal begint thuis

- Doelgroep: Medewerkers kinderopvang, azc's, basisonderwijs
- Vorm: Diverse trainingen
- Inhoud: De trainingen bieden kennis en handvatten om ouders van jonge kinderen te informeren over meertaligheid en taalontwikkeling. Aanbod bestaat uit: Training over taalontwikkeling en meertaligheid op de groep; Training voor het zelf organiseren en begeleiden van Taal begint thuis activiteiten.
- Kosten: Op aanvraag.
- Informatie: Taal begint thuis | www.taalbeginthuis.nl | info@taalbeginthuis.nl | 06 24867248

Taallijn

- Doelgroep: Pedagogisch medewerkers in de voorschoolse educatie en leerkrachten op basisscholen met voerschoolse educatie
- Vorm: Training van vijf bijeenkomsten van ieder 2,5-3 uur en coaching op de werkvloer; en diverse boeken
- Inhoud: Gericht op het vergroten van interactievaardigheden van pedagogisch medewerkers/leerkrachten en het versterken van de effectiviteit van taalstimulering in de voor- en voerschoolse periode.
- Kosten: Training op aanvraag via info@sardes.nl
Boeken via www.expertisecentrumnederlands.nl
- Informatie: Sardes | www.sardes.nl | info@sardes.nl
Expertisecentrum Nederlands | www.expertisecentrumnederlands.nl | info@expertisecentrumnederlands.nl | 024 3615624

Meer informatie over het werken met vluchtelingenkinderen en hun ouders

- Arq psychotrauma Expert Groep: www.arq.nl
- Augeo: www.augeo.nl
- Kenniscentrum Kinder- en Jeugdpsychiatrie: www.Kenniscentrum-kjp.nl
- JSO: www.jso.nl
- Lowan ondersteuning onderwijs nieuwkomers: www.lowan.nl
- Movisie kennis en aanpak van sociale vraagstukken: www.movisie.nl
- Nederlands Jeugdinstituut: www.nji.nl
- Nederlands Centrum Jeugdgezondheid: www.ncj.nl
- Pharos Expertisecentrum gezondheidsverschillen: www.pharos.nl
- Sardes onderzoek- en adviesbureau in de educatieve sector: www.sardes.nl
- Sociaal Werk Nederland: www.sociaalwerknederland.nl
- VluchtelingenWerk Nederland: www.vluchtelingenwerknederland.nl

Hoofdstuk 2

Methodieken en programma's voor het werken met vluchtelingen- kinderen en hun ouders

In dit hoofdstuk bieden we een overzicht van methodieken en programma's die in de voorschoolse periode ingezet kunnen worden bij het werken met kinderen met een vluchtelingenachtergrond, migrantenkinderen en/of kinderen in achterstandsituaties en hun ouders/opvoeders.

Vragen vooraf

Om een keuze te maken uit het aanbod aan methodieken/programma's, is het goed om van tevoren binnen de organisatie stil te staan bij de volgende vragen:

- Hoe is de samenstelling van de groep? Hoeveel kinderen met een vluchtelingenachtergrond zitten er in de groep? Wat is de verhouding van het aantal kinderen met een risico op een ontwikkelingsachterstand (meerderheid of minderheid)?
- Hoeveel kinderen/ouders spreken geen of zeer weinig Nederlands?
- Welke methodes worden er al gebruikt om kinderen met een dreigende ontwikkelingsachterstand te ondersteunen?
- Waar is specifiek behoefte aan?

Onderwerpen

Het overzicht is ingedeeld aan de hand van de volgende onderwerpen:

- Omgaan met diversiteit in de groep
- NT2/meertaligheid
- Centrumgerichte ontwikkelingsstimulering
- Gezinsgerichte ontwikkelingsstimulering
- Opvoedingsondersteuning

Sommige methodieken zijn bedoeld om binnen de kinderopvang uit te voeren. Andere methodieken richten zich op de ouders van de kinderen. Ouders krijgen begeleiding bij de opvoeding van hun kind (opvoedingsondersteuning) of leren om thuis activiteiten te doen met hun kind (programma's voor gezinsgerichte ontwikkelingsstimulering). Programma's gericht op ouders worden meestal in een wijkvoorziening aangeboden. Kinderopvangmedewerkers kunnen ouders daarnaar verwijzen.

In het overzicht wordt per methode/programma (in alfabetische volgorde van naam) beknopte informatie gegeven over de doelgroep, het doel, kenmerken van de aanpak en eventuele aanpassingen specifiek voor vluchtelingen (bijvoorbeeld taalversies), en (indien beschikbaar een indicatie van) de kosten en contactgegevens van de organisatie verantwoordelijk voor de verspreiding.

2.1 Omgaan met diversiteit in de groep

Families in Beeld

- Doelgroep:** Ouders en kinderen in de kinderopvang met een diversiteit aan achtergronden.
- Doel:** Ontwikkeling positief zelfbeeld bij kinderen; kinderen en ouders voelen zich veilig en welkom; basis leggen voor een respectvolle houding richting andere mensen.
- Aanpak:** Via foto's en ander beeldmateriaal worden de familieachtergronden van kinderen letterlijk meer zichtbaar gemaakt. Het beeldmateriaal wordt actief ingezet om met kinderen over hun familie, hun achtergronden en de diversiteit daarvan te praten.
- Kosten:** Boek & dvd € 27,50
- Informatie:** Bureau Mutant | www.mutant.nl | Anke van Keulen | a.vankeulen@mutant.nl | 0317 844513

2.2 NT2/meertaligheid

Ei van Columbus

- Doelgroep:** Anderstalige en laaggeletterde ouders van kinderen in de voorschool en groep 1-2 waar met LOGO 3000 wordt gewerkt.
- Doel:** Taalvaardigheid en educatieve vaardigheid ouders vergroten; woordenschat ouder en kind vergroten.
- Aanpak:** Oudercursus met koppeling taalonderwijs vve. Ouders leren woorden die kinderen krijgen aangeboden aan de hand van materiaal LOGO 3000 en leren hoe ze thuis educatieve activiteiten met hun kind kunnen doen; voorbereiding oudergesprekken op school; optioneel: ouder-kind workshop.
- Kosten:** Materiaal van de oudercursus is gratis voor (voor)scholen die werken met LOGO 3000 (exclusief de speelleerboekjes voor ouder-kind). De docent van de oudercursus kan bij het ITTA een train-de-trainer Ei van Columbus volgen. Kosten deelname oudercursus verschilt per gemeente en soms per school en is mede afhankelijk van subsidie Taal en Ouderbetrok-

kenheid vanuit de gemeente. Meestal zijn de cursussen (bijna) gratis.

Informatie: ITTA Kennisinstituut voor taalontwikkeling | www.itta.uva.nl | 020 5253844

LOGO 3000

- Doelgroep:** Peuters en kleuters met woordenschatachterstand in de voorschool en basisschool.
- Doel:** Woordenschat uitbreiding.
- Aanpak:** LOGO 3000 is inpasbaar in elke methode. Kinderen leren 3000 woorden van de Basiswoordenlijst voor Amsterdams Kleuters (BAK) en gaan zo goed voorbereid naar groep 3. Er is een digitale omgeving om thuis (met de ouders) en op school op maat te oefenen. En er zijn regiobijeenkomsten voor leidsters, leerkrachten, taalcoördinatoren en directeuren.
- Kosten:** Op aanvraag en op maat
- Informatie:** LOGO 3000 | www.logo3000.nl | info@logo3000.nl | 0346 219211

Taal voor thuis

- Doelgroep:** Laaggeletterde ouders met kinderen van 2-12 jaar
- Doel:** Verbeteren taalvaardigheid ouders, ouderbetrokkenheid verhogen en taalstimulering kind.
- Aanpak:** Oudercursus van minimaal 6 bijeenkomsten geleid door getrainde vrijwilligers; basistraining en verdiepingsmodule voor vrijwilligers; tien oefenboekjes voor ouders met kinderen 2-5; thema's van de boekjes sluiten aan bij vve en helpen ouders o.a. bij woorden uitleggen, voorlezen, vragen stellen.
- Kosten:** Op aanvraag
- Informatie:** Stichting Lezen & Schrijven | www.lezenenschrijven.nl | info@lezenenschrijven.nl | 070 3022660

Taal begint thuis

Doelgroep: Ouders van jonge kinderen (0-6 jaar)
Doel: Taalstimulering
Aanpak: Taal koffiemoment en ouderavond in onder andere azc's, kinderdagverblijven en basisschool. Een taalcoach komt op de bijeenkomst en geeft uitleg over taalontwikkeling en meertaligheid en gaat in gesprek met ouders hierover; ouders ontvangen een Taal begint thuis-tas met informatie en brochures.
Kosten: Taal koffiemoment € 100,-
 Taal ouderavond op aanvraag.
Informatie: Taal begint thuis | www.taalbeginthuis.nl | info@taalbeginthuis.nl | 06 24867248

2.3 Ontwikkelingsstimulering

Centrumgerichte programma's

Ben ik in Beeld

Doelgroep: Geschikt voor alle kinderen van 2,5-4 jaar in kinderopvang maar met name gericht op kinderen in achterstandssituaties.
Doel: Soepele doorstroom naar groep 1 en voorkomen van onderwijsachterstanden.
Aanpak: Training en (video)begeleiding van pedagogisch medewerkers om interactievaardigheden en sensitieve responsiviteit te verbeteren; opbrengstgericht werken, activiteitenplanning en voorleescyclus.
Kosten: Op aanvraag
Informatie: CED-groep | www.benikinbeeld.nl | 010 4071599

Doe meer met Bas

Doelgroep: Kinderen van 2,5-6 jaar met laagopgeleide ouders
Doel: Voorkomen en/of verminderen onderwijsachterstanden
Aanpak: Doorgaande lijn naar de basisschool; acht thema's met spelactiviteiten voor 4-6 weken; tutoring voor kinderen die extra aandacht nodig hebben; oudercomponent.
Kosten: Materiaalkosten
Informatie: Uitgeversgroep Jongbloed | www.baseducatie.nl | educatief@jongbloed.com | 088 3263399

Kaleidoscoop

Doelgroep: Kinderen van 0-6 jaar met laagopgeleide ouders
Doel: Voorkomen en/of verminderen onderwijsachterstanden
Aanpak: Doorgaande lijn naar basisschool; leren door interactie met pedagogisch medewerkers en leerkrachten; elementen o.a.: uitdagende leeromgeving, vast dagschema; afwisseling tussen kind-geïnitieerde activiteiten en professional-geïnitieerde activiteiten; observatie en registratie; oudercomponent; verplichte training van pedagogisch medewerkers en leerkrachten.
Kosten: Op aanvraag
Informatie: Nederlands Jeugdinstituut | www.nji.nl | j.schonewille@nji.nl | 030 2306690

Peuterplein

Doelgroep: Kinderen van 2,5-4 jaar met laagopgeleide ouders
Doel: Voorkomen onderwijsachterstanden
Aanpak: Doorgaande lijn naar de basisschool (kleuterplein); acht thema's met spelactiviteiten voor drie à vier weken; thema's worden aangeboden volgens de cyclus van thematisch werken uit de Taallijn; oudercomponent.
Kosten: Peuterplein pakket € 453,- (2018).
 Materiaal is zonder cursus te gebruiken.
Informatie: Uitgeverij Malmberg | www.malmberg.nl | malmberg@malmberg.nl | 073 6288811

Piramide

Doelgroep: Kinderen van 2-7 jaar met laagopgeleide ouders
Doel: Vroegtijdig opsporen, voorkomen en/of verminderen van onderwijsachterstanden
Aanpak: Doorgaande lijn naar de basisschool; elf projecten (thema's) per jaar met aandacht voor alle ontwikkelingsgebieden; tutoring voor kinderen die extra aandacht nodig hebben; observatie en registratie; oudercomponent; verplichte training pedagogisch medewerkers en leerkrachten.
Kosten: Materiaalkosten circa € 1600,-
 Trainingskosten op aanvraag.
Informatie: OinO-advies | www.piramidemethode.nl | info@piramidemethode.nl | 088 4101050

Samenspel

Doelgroep: Laagopgeleide ouders met kinderen van 2-2,5 jaar

Doel: Ontwikkelingsstimulering

Aanpak: Eén keer per week Samenspelochtend in peuterspeelzaal of apart lokaal voor maximaal zes maanden; spelactiviteiten worden georganiseerd en informatie wordt gegeven over opvoeding en ontwikkeling; ouder en kind spelen twee uur met elkaar onder begeleiding door twee deskundige leidsters.

Kosten: Gratis (in Den Haag)

Informatie: Stichting Mooi | www.stichtingmooi.nl/gezin/samenspel | info@stichtingmooi.nl | 070 2052000

Speelplezier

Doelgroep: Kinderen van 2,5-6 jaar met laagopgeleide ouders

Doel: Voorkomen onderwijsachterstanden

Aanpak: Doorgaande lijn naar de basisschool; opgebouwd rond speel-leer thema's; deels open deels gestructureerd aanbod; observatie en registratie; actieplan voor spelbegeleiding voor kinderen die extra steun nodig hebben; training en begeleiding pedagogisch medewerkers.

Kosten: Op aanvraag

Informatie: www.speelpleziermethodiek.nl | info@speelpleziermethodiek.nl | 045 5723738

Sporen

Doelgroep: Kinderen van 2,5-6 jaar met laagopgeleide ouders

Doel: Onderwijskansen verbeteren

Aanpak: Doorgaande lijn naar basisschool; open kindvolgend curriculum; aansluiten bij interesses kinderen; werken in kleine groepjes; rijke leeromgeving; stimulerende en ondersteunde rol groepsleiding; intensieve oudercontacten; training en begeleiding van pedagogisch medewerkers/leerkrachten.

Kosten: Op aanvraag

Informatie: Stichting Pedagogiekontwikkeling 0-7 | www.pedagogiekontwikkeling.nl | info@pedagogiekontwikkeling.nl | 070 8209650

Startblokken van basisontwikkeling

Doelgroep: Kinderen van 2,5- 6 jaar met laagopgeleide ouders

Doel: Vroegtijdig opsporen, verminderen en/of voorkomen van onderwijsachterstanden.

Aanpak: Doorgaande lijn naar basisschool; ontwikkelingsgerichte aanpak; bouwstenen voor de professional (o.a. aanbod activiteiten en doelen; pedagogisch-didactisch handelen, observatie en registratie, inrichting ruimte, dagschema en samenwerking ouders); training en begeleiding pedagogisch medewerkers en leerkrachten.

Kosten: Volledige certificeringstraject per deelnemer € 2.500 – 3.000
Materiaalkosten per deelnemer circa € 100,-
Trainersopleiding circa € 2.600

Informatie: De Activiteit | www.startblokken.nl | info@de-activiteit.nl | 072 5123761

Uk & Puk

Doelgroep: Kinderen van 0-4 jaar met laagopgeleide ouders

Doel: Voorkomen dat kinderen met een achterstand de basisschool binnenkomen.

Aanpak: Thematisch opgebouwd; per thema uitgewerkte activiteiten; ouder component Uk & Puk thuis; optioneel kennismakingsbijeenkomst voor pedagogisch medewerkers; diverse trainingen beschikbaar.

Kosten: Trainings- en materiaalkosten op aanvraag

Informatie: CED-groep | www.ukpukve.nl | info@cedgroep.nl | 010 4071599

Gezinsgerichte ontwikkelingsstimulering en ouderbetrokkenheid

Bereslim

- Doelgroep:** Kinderen van 3-7 jaar en hun ouders/opvoeders
- Doel:** Leesbevordering, taalstimulering, ouderbetrokkenheid
- Aanpak:** Bereslim bestaat uit digitaal materiaal dat gebruikt kan worden in de (voor)school en thuis. Voortgang van het kind is zichtbaar voor professionals en ouders. Bereslim.nl heeft drie verschillende producten: Bereslimme boeken met meer dan 60 interactieve animatiefilms van bekende prentenboeken; Letters in Beweging: korte spellen waarbij kinderen op speelse wijze kennis maken met klanken en daaraan gekoppelde tekens; Samenslim: Spellenspel die kinderen spelenderwijs goed leergedrag aanleren. (Voor)scholen met een abonnement op Bereslim kunnen kinderen thuis laten spelen met Bereslim Boeken, Samenslim en Letters in beweging.
- Kosten:** Schoolpakket vanaf € 495,- per jaar
Thuispakket vanaf € 5,95 per maand
- Informatie:** Bereslim.nl | info@bereslim.nl | 050 2112599

Boekstart - Boekenpret

- Doelgroep:** Laagopgeleide/laaggeletterde ouders met kind van 0-6 jaar.
- Doel:** Verrijking leesomgeving en vergroten taalvaardigheid van jonge kinderen.
- Aanpak:** Uitvoering thuis in het gezin en in kinderopvang en bibliotheek. Gezinscontactpersoon wordt toegewezen; ouders krijgen begeleiding in het opbouwen van voorleesroutines; oudercursussen en ouder-kindbijeenkomsten;
- Kosten:** Kosten verschillend per gemeente, afhankelijk van groepsgrootte en uitvoeringsvariant.
- Informatie:** Stichting Lezen | boekstartpro.nl | info@lezen.nl | 020 6230566

Instapje

- Doelgroep:** Laagopgeleide ouders met kind van 1-2 jaar
- Doel:** Vergroten onderwijskansen
- Aanpak:** Wekelijkse huisbezoeken voor 26 weken door Instapje-medewerker; aan de hand van concrete spelactiviteiten en 'vuistregels' voor interactie leren moeders de ontwikkeling van

hun kind stimuleren.

- Kosten:** Totale kosten per gezin bedragen circa € 2680,-
- Informatie:** Nederlands Jeugdinstituut | nji.nl/nl/Produkten-en-diensten/Methodieken-en-instrumenten/Stapprogrammas-en-VVE-Thuis | h.kalthoff@nji.nl | 030 230 63 82

Opstapje

- Doelgroep:** Laagopgeleide ouders met kind van 2-4 jaar
- Doel:** Bevorderen van een betere aansluiting op de basisschool van kinderen in achterstandssituaties.
- Aanpak:** Twee jaar wekelijkse contactmomenten met begeleidster via huisbezoeken en/of kringbezoeken in de peuterspeelzaal afgewisseld met twee wekelijkse groepsbijeenkomsten; begeleidster geeft uitleg over de spelactiviteiten, doet voor en geeft informatie over de ontwikkeling en opvoeding van kinderen; tijdens groepsbijeenkomsten worden inhoudelijke thema's behandeld over opgroeien, opvoeden en de ouder-kindinteractie en wisselen de ouders ervaringen met elkaar uit; training van begeleidsters en coördinatoren.
- Kosten:** Kosten variëren van € 1.000 tot € 2.000 per gezin per jaar, afhankelijk van de uitvoeringsvariant (groepsgewijs of met huisbezoeken)
- Informatie:** Nederlands Jeugdinstituut | nji.nl/nl/Produkten-en-diensten/Methodieken-en-instrumenten/Stapprogrammas-en-VVE-Thuis | h.kalthoff@nji.nl | 030 230 63 82

Ouders Actief

- Doelgroep:** Laagopgeleide ouders met kind van 0-6 jaar
- Doel:** Vergroten onderwijskansen
- Aanpak:** Reeks uitgewerkte modules over ontwikkeling en opvoeding van jonge kinderen voor 20 themabijeenkomsten; materiaal in verschillende talen waaronder Engels voor bepaalde groepen vluchtelingen.
- Kosten:** Kosten bestaan uit personeelskosten groepsbegeleidster en coördinator en materiaalkosten. Voor kostenoverzicht zie www.nji.nl.
- Informatie:** Nederlands Jeugdinstituut | nji.nl/nl/Produkten-en-diensten/Methodieken-en-instrumenten/Stapprogrammas-en-VVE-Thuis | h.kalthoff@nji.nl | 030 230 63 82

Spel aan huis

Doelgroep: Kinderen van 1,5-7 jaar met beperkte spelervaring uit gezinnen waar weinig aandacht is voor spel en stimulering van de ontwikkeling van kinderen.

Doel: Spelontwikkeling kind en ouder bevorderen.

Aanpak: Wekelijkse huisbezoeken door stagiaire met (sociaal)pedagogische opleiding; duur circa 20 weken; stagiaire werkt aan de hand van speelplan spelbegeleiding en staat tijdens het spelen model voor ouder en biedt informatie over voorzieningen in de wijk.

Kosten: Circa € 1.500-2.500 per kind.

Informatie: Stichting Preventief op Maat | www.spelaanhuis.nl | 0182 374950

Tolk voor taalontwikkeling

Doelgroep: Ouders met multiculturele achtergrond met een kind in de leeftijd van 0-11 jaar

Doel: Vergroten ouderbetrokkenheid bij taal en denkstimulering en taalachterstand voorkomen en/of verminderen.

Aanpak: Films worden gebruikt om met ouders in gesprek te gaan over hoe zij de taalontwikkeling van hun kind kunnen stimuleren. Er zijn kijkvragen om de aandacht van ouders te sturen, activiteiten voor gezamenlijke bijeenkomsten met ouders en kinderen en suggesties voor thuis. Methode wordt uitgevoerd door onder meer pedagogisch medewerkers in de kinderopvang en vve-leerkrachten basisonderwijs.

Kosten: Gratis

Informatie: Actief ouderschap | www.tolkinfol.nl | info@actiefouderschap.nl | 085 4863245

VoorleesExpress

Doelgroep: Kinderen van 2-8 jaar met Nederlandse taalachterstand die opgroeien in taalarme omgeving en hun ouders.

Doel: Lees- en taalstimulering

Aanpak: Twintig wekelijkse huisbezoeken van vrijwillige voorlezer; vrijwilliger introduceert het voorleesritueel en geeft de ouders handvatten om het voorlezen zelf over te nemen en boeken een blijvende plek te geven in het dagelijks leven.

Kosten: Voorleespakket circa € 125,- per stuk. Kosten ondersteuning op aanvraag.

Informatie: Stichting VoorleesExpress | www.voorleesexpress.nl | info@voorleesexpress.nl | 030 7600424

VVE Thuis

Doelgroep: Laagopgeleide ouders waarvan kinderen (3-6 jaar) deelnemen aan een vve-programma.

Doel: Vergroten onderwijskansen

Aanpak: VVE Thuis is een aanvulling op vve-programma's; themaboekjes met activiteiten voor thuis die aansluiten bij thema's op speelzaal; themaboekjes beschikbaar in diverse talen waaronder Engels voor bepaalde groepen vluchtelingen; per thema is een ouderbijeenkomst op de vve-instelling.

Kosten: Circa € 275,- per gezin.

Informatie: Nederlands Jeugdinstituut | nji.nl/nl/Producten-en-diensten/Methodieken-en-instrumenten/Stapprogrammas-en-VVE-Thuis | h.kalthoff@nji.nl | 030 230 63 82

2.4 Opvoedingsondersteuning

Home Start

Doelgroep: Moeders/ouders met kind(eren) van 0-6 jaar die behoefte hebben aan steun.

Doel: Voorkomen opvoedingsproblemen

Aanpak: Wekelijks huisbezoek door vrijwilliger; vraaggericht ondersteuning en praktische hulp; verplichte training voor coördinator en vrijwilliger; voor werken met vluchtelingen is aparte module beschikbaar.

Kosten: Circa € 56.000 voor 1 coördinator, 25 vrijwilligers en 30 gezinnen.

Informatie: Landelijk Steunpunt Home-Start Nederland | www.home-strat.nl | info@home-start.nl | 020 5231100

Moeders informeren Moeders

Doelgroep: Moeders met eerste kind (0-2 jaar) die onzeker zijn over de opvoeding en/of weinig ondersteuning ervaren vanuit hun sociale netwerk.

Doel: Vergroten zelfvertrouwen moeder en versterken ervaren sociale steun.

Aanpak: Maandelijkse huisbezoeken door vrijwilliger (onder begeleiding van coördinator); vrijwilliger praat met moeder over opvoeding en

verzorging baby; groepsbijeenkomsten om moeders met elkaar in contact te brengen; voor werken met vluchtelingen is aparte module beschikbaar.

Kosten: Circa € 5,- per gezin

Informatie: Nederlands jeugdinstituut | www.nji.nl |
Klaas Kooijman | 030 2306567

Opgroeien en Opvoeden in Beeld

Doelgroep: Laaggeletterde en anderstalige ouders met een kind tussen 0-6 jaar

Doel: Kennis over opvoeden en opgroeien vergroten.

Aanpak: Beeldmateriaal voor pedagogische gesprekken over opvoeden en opgroeien thuis of in een voorziening in de wijk;
Onderwerpen: ontwikkeling van kinderen; opvoedsituaties en opvoedvaardigheden; ouder-kindinteractie; ouderschap; kindercentrum en basisschool. Voor bepaalde groepen vluchtelingenouders is het materiaal beschikbaar in het Engels. Voor uitvoerders zijn er workshops op aanvraag.

Kosten: Materiaalkosten € 69,-
Kosten workshops op aanvraag

Informatie: Nederlands Jeugdinstituut | nji.nl/nl/Producten-en-diensten/Methodieken-en-instrumenten/Stapprogrammas-en-VVE-Thuis |
h.kalthoff@nji.nl | 030 230 63 82

OpvoedParty

Doelgroep: Ouders met een kind tussen 0-12 jaar

Doel: Uitwisselen over opvoeden en opgroeien.

Aanpak: Een OpvoedParty is een bijeenkomst van ongeveer twee uur in een huiskamer, waar ouders in een klein gezelschap onder deskundige leiding met andere ouders over alledaagse dilemma's in de opvoeding praten. Goed of fout is niet belangrijk in deze setting. Iedere ouder doet het op zijn/haar manier en daar kunnen anderen weer van leren.

Kosten: Basistraining voor professionals € 249,-
Materialen beschikbaar na volgen training (zie website). MultiCulti-OpvoedPartySpel: € 22,95 per stuk

Informatie: Lunamare | www.opvoedparty.nl |
katrien@lunamare.nu |
033 737 01 29 of 06 1422 3552

Meer informatie over methodieken, programma's en materiaal voor het werken met vluchtelingenkinderen en hun ouders

- Bureau Mutant: www.mutant.nl/kinderopvang-onderwijs
- CED-groep: www.cedgroep.nl
- Cedin: www.cedin.nl
- Nederlands Centrum Jeugdgezondheid. Interventies en methodieken: www.ncj.nl/producten-diensten/interventies-en-methodieken
- Nederlands Jeugdinstituut. Databank effectieve interventies: www.nji.nl/nl/Databank/Databank-Effectieve-Jeugdinterventies
- OinO-advies: www.oino-advies.nl
- Pharos Expertisecentrum gezondheidsverschillen: Programma's, projecten en voorlichtingsmateriaal: www.pharos.nl/nl/home
- Rezulto onderwijsadvies: www.rezulto.nl
- Sardes onderzoek en adviesbureau in de educatieve sector: www.sardes.nl

Colofon

Titel	Deskundigheidsbevordering en methodieken
Auteur	Deniz Ince (Nederlands Jeugdinstituut)
Eindredactie	Carolien Bongers (Sardes)
Vormgeving	Grafisch Geluk, Rotterdam
Datum	November 2018

Dit project is tot stand gekomen met subsidie van

HETKINDEROPVANGFONDS

